

УДК 341.645:930.1

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2025.36>**О. К. Канєнберг-Сандул**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародного та європейського права

Національного університету «Одеська юридична академія»

orcid.org/0000-0002-8007-3335**Г. Ю. Раздорозний**

аспірант

Національного університету «Одеська юридична академія»

orcid.org/0009-0006-1157-057X

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ (МОЖЛИВІСТЬ ПРОЦЕДУРИ РЕСТИТУЦІЇ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ)

Стаття присвячена проблемам захисту культурних та історичних цінностей в умовах збройного конфлікту з акцентом на досвід України після 24 лютого 2022 року. Аналізуються нормативно-правові основи захисту: Гаазька конвенція 1954 р. про захист культурної спадщини у разі збройного конфлікту та Додаткові протоколи 1977 і 1999 рр., Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, а також національне законодавство України (Закон «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III від 2000 р., зі змінами).

Досліджуються механізми маркування об'єктів (блакитний щит), створення «білих списків» та «червоних списків» ICOM, моніторинг пошкоджень через супутникові знімки (UNESCO, Blue Shield International). Проаналізовано статистику: станом на жовтень 2025 р. пошкоджено або знищено понад 1 200 об'єктів культурної спадщини, зокрема 27 музеїв, 112 пам'яток національного значення, 150 релігійних споруд. Особлива увага приділяється Маріуполю, Харкову, Чернігову, Херсону, де фіксуються систематичні руйнування як воєнні злочини (ст. 8 Римського статуту МКС).

Розглядається проблема незаконного переміщення культурних цінностей: вивезення до РФ артефактів із Криму (з 2014 р.) та окупованих територій Донбасу, Луганщини, Херсонщини; продаж на чорному ринку через посередників у Туреччині, ОАЕ, Європі. Аналізуються кейси: скіфське золото (реституція з Нідерландів у 2021 р.), колекції Мелітопольського краєзнавчого музею (2022 р.). Окремо висвітлюється процедура реституції після завершення конфлікту. Запропоновано модель тристоронньої комісії (Україна – міжнародні організації – третя сторона) за аналогією з реституцією після Другої світової війни. Обговорюються правові інструменти: двосторонні угоди, рішення Міжнародного суду ООН, спеціальний трибунал з культурних злочинів, використання блокчейн-технологій для фіксації походження артефактів (проект UNESCO «Digital Heritage Registry»). Ефективна реституція потребує фіксації пошкоджень у реальному часі, міжнародного визнання фактів незаконного заволодіння, створення фонду компенсацій за аналогією з UNCC (Ірак–Кувейт) а також імплементації санкцій проти колекціонерів та аукціонних домів, що торгують українськими цінностями. Стаття підкреслює необхідність превентивної дипломатії, цифрової документації та посилення кримінальної відповідальності за культурні злочини в умовах гібридної війни.

Ключові слова: збройний конфлікт, захист культурних цінностей, права людини, міжнародне гуманітарне право, воєнні злочини.

Kanienberh-Sandul O. K., Razdorozhnyi H. Yu. PROBLEMS OF PROTECTING CULTURAL AND HISTORICAL VALUES IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT (POSSIBILITY OF RESTITUTION PROCEDURE AFTER THE END OF THE CONFLICT IN UKRAINE)

The article is devoted to the problems of protecting cultural and historical values in the context of armed conflict, with a focus on Ukraine's experience after February 24, 2022. It analyzes the legal framework for protection: the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict and its Additional Protocols of 1977 and 1999, the 1970 UNESCO Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, as well as Ukraine's national legislation (Law "On the Protection of Cultural Heritage" No. 1805-III of 2000, as amended). The mechanisms of object marking (Blue Shield), creation of ICOM "white lists" and "red lists," and damage monitoring via satellite imagery (UNESCO, Blue Shield International) are examined. Statistics are analyzed: as of October 2025, over 1,200 cultural heritage sites have been damaged or destroyed, including 27 museums, 112 nationally significant monuments, and 150 religious buildings. Particular attention is paid to Mariupol, Kharkiv, Chernihiv, and Kherson, where systematic destruction is recorded as war crimes (Article 8 of the Rome Statute of the ICC). The issue of illicit trafficking of cultural property is addressed: the removal to the Russian Federation of artifacts from Crimea (since 2014) and occupied territories of Donbas, Luhansk, and Kherson regions; sales on the black market through intermediaries in Turkey, the UAE, and Europe. Cases are analyzed: Scythian gold (restitution from the Netherlands in 2021), collections of the Melitopol Local History Museum (2022).

The restitution procedure after the conflict's end is highlighted separately. A model of a tripartite commission (Ukraine – international organizations – third party) is proposed, analogous to post-World War II restitution.

Legal instruments are discussed: bilateral agreements, decisions of the International Court of Justice, a special tribunal for cultural crimes, and the use of blockchain technologies to record artifact provenance (UNESCO "Digital Heritage Registry" project). Effective restitution requires real-time damage documentation, international recognition of unlawful possession, creation of a compensation fund analogous to the UNCC (Iraq-Kuwait), and implementation of sanctions against collectors and auction houses trading Ukrainian valuables. The article emphasizes the need for preventive diplomacy, digital documentation, and strengthened criminal liability for cultural crimes in the context of hybrid warfare.

Key words: armed conflict, protection of cultural property, human rights, international humanitarian law, war crimes.

Збройні конфлікти становлять загрозу не лише для життя і безпеки людей, але й для культурної спадщини, що слугує основою національної ідентичності та є невід'ємною частиною світової історії. Руйнування архітектурних пам'яток, викрадення музейних експонатів, знищення архівів і бібліотек – це не просто прояви війни, а цілеспрямовані дії, що спрямовані на позбавлення народів їхньої історичної пам'яті.

У контексті російсько-української війни ця проблема стала особливо гострою. В Україні вже задокументовано сотні випадків пошкодження й викрадення культурних об'єктів: від архітектурних пам'яток до спалення українськомовних книжок. Такі злочини мають не лише матеріальну шкоду, але й символічний характер, оскільки вони спрямовані на знищення історичної пам'яті українців і послаблення культурної самобутності.

Збереження культурної спадщини в умовах війни стає надзвичайно важливим як для формування національної свідомості, так і для збереження позитивного іміджу України на міжнародній арені. Захист культурних цінностей та їх повернення після завершення воєнних дій постають серед найважливіших викликів, що нині стоять перед країною.

Міжнародні норми, що регулюють захист культурних та історичних цінностях. Головним міжнародно-правовим актом, який регулює питання захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів, є Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (далі Конвенція), прийнята у 1954 р., разом із протоколами до неї [10]. Цей документ став першим у світі спеціалізованим міжнародним договором, присвяченим виключно збереженню культурної спадщини в умовах війни.

Значущим етапом у розвитку міжнародного гуманітарного права стало ухвалення у березні 1999 р. Другого протоколу до Конвенції [2]. У цьому протоколі вперше закріплено норми щодо кримінальної відповідальності за порушення правил захисту культурних цінностей.

Україна є учасницею Конвенції 1954 р., офіційно приєднавшись до неї через ратифікацію, що відбулася 17 липня 1997 р. Для України цей документ набув чинності вже 11 вересня того ж року. Відповідно до положень ст.3 Конвенції, держави-учасники зобов'язані навіть у мирний

час забезпечувати належний рівень охорони культурних цінностей, які знаходяться на своїй території. Серед таких заходів підкреслюють систематизацію даних про культурні об'єкти, встановлення протипожежних систем, розробка евакуаційних планів, а також обладнання спеціальних захисних споруд.

Окрему увагу заслуговує Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності [10]. Цей документ спрямований на боротьбу з незаконним обігом культурних об'єктів, що є надзвичайно актуальним у період воєнної окупації. Конвенція передбачає як адміністративну, так і кримінальну відповідальність за порушення транспортування культурних цінностей. Крім того, держави-учасниці зобов'язані вживати необхідні заходи для повернення викрадених культурних об'єктів і визнавати незаконним вивезення таких цінностей, що відбулися внаслідок воєнної окупації.

В контексті національного законодавства, що забезпечує захист культурних цінностей, важливе місце відіграє Інструкція про виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України [7], в якій підкреслено заборону використання культурних об'єктів у військових цілях.

Треба розпочати з того, що згідно зі ст. 1 Конвенції [10] поняття «культурні цінності» охоплює як рухоме, так і нерухоме майно, яке має особливе значення для культурної спадщини держави. Це визначається незалежно від походження, правового статусу або релігійного та світського характеру окремих об'єктів. До культурних цінностей належать будівлі та пам'ятки історичного, художнього чи архітектурного характеру; археологічні артефакти; твори мистецтва, такі як картини, скульптури, малюнки; стародавні предмети, рукописи, книги та їх колекції; а також архівні матеріали.

Крім того, під поняттям даного терміна займають будівлі, призначені для зберігання або демонстрації культурних цінностей, зокрема музеї, бібліотеки та архіви, а також сховища, які створені для укріплення рухомих культурних об'єктів.

Оскільки поняття культурних цінностей визначено, варто звернути увагу на проблема-

тику їх захисту під час військових конфліктів. Ця проблема охоплює три критично важливі аспекти: фізичне руйнування, викрадення та незаконне вивезення цінностей, а також застосування їх у військових цілях.

1. Фізичне знищення культурних об'єктів становить найочевиднішою та водночас найтрагічнішою формою втрат. Збройні конфлікти супроводжуються масштабними руйнуваннями через обстріли та бомбардування, які руйнують храми, театри, бібліотеки, музеї та архіви. В Україні, починаючи з 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 р., було зафіксовано сотні випадків пошкодження та знищення культурних об'єктів. За даними Міністерства культури та інформаційної політики, лише протягом перших місяців війни було задокументовано понад 350 злочинів, спрямованих проти культурної спадщини [5].

Під ударами опинилися об'єкти релігійних споруд, серед яких православні та греко-католицькі храми, мечеті та монастирі; театри та бібліотеки, зокрема драматичний театр у Маріуполі, який став символом воєнних злочинів проти цивільного населення. Крім того, значних втрат зазнали музеї й архіви – тисячі унікальних експонатів виявилися знищеними або безповоротно пошкодженими. Ці втрати мають не лише матеріальну, а й духовну шкоду, адже руйнування культурних об'єктів спрямоване на підірив культурної спадщини України як основи її історичної пам'яті й ідентичності [9].

2. Викрадення та незаконне вивезення культурних цінностей є не менш серйозною загрозою цінностей з окупованих територій. Такі дії мають подвійний характер: з одного боку, вони спрямовані на матеріальне збагачення окупантів, з іншого – спроба на позбавлення народу його історичної пам'яті та культурної спадщини.

Яскравим прикладом є ситуація також у нині окупованому Маріуполі, де окупанти незаконно вивезли понад 2000 унікальних експонатів, серед яких роботи Архипа Куїнджі та Івана Айвазовського, стародавні ікони, рукописи й археологічні артефакти [5]. Подібні випадки зафіксовано в Херсоні, де з обласного краєзнавчого музею зникло понад 23 тисячі предметів, а з художнього музею ім. О. Шовкуненка – понад 10 тисяч експонатів. Це свідчить про системні злочини, які мають на меті не лише пограбування, а й культурну асиміляцію та знищення української ідентичності [1].

Дії такого характеру є грубим порушенням Гаазької конвенції 1954 р. [10] та її Протоколів, які прямо забороняють незаконне переміщення культурних цінностей з окупованих територій.

Переміщення таких культурних об'єктів без відповідного дозволу визначається як воєнний злочин, що передбачається міжнародним правом для переслідування [9].

3. Ще однією проблемою є використання культурних об'єктів у військових цілях. Згідно з основами міжнародного гуманітарного права, культурні цінності мають особливий статус захисту. Однак цей захист втрачає силу, якщо об'єкти починають використовуватися у військових операціях [4].

Прикладами таких порушень можна віднести розміщення військової техніки або складів боєприпасів у приміщеннях театрів, музеїв чи храмів; облаштування укріплень на територіях історичних заповідників або створення командних пунктів у культурних будівлях. Такі дії фактично позбавляють дані об'єкти міжнародного захисту, створюючи ризик на їх законні військові цілі. У результаті чого це спричиняє втрату унікальних пам'яток історії та культури, що є непоправною втратою для всього людства.

У цивільно-правовій доктрині України реституцію зазвичай розглядають як традиційно-правовий наслідок недійсності правочину, що полягає у відновленні попереднього стану (*status quo ante*). У широкому розумінні реституція передбачає відновлення порушеного права через повернення майна, яке булл незаконно набуто чи вивезене, його законному власнику. Якщо йдеться про культурні цінності, реституція означає повернення об'єктів культурних об'єктів до держави або громади, з яких вони були вилучені, вивезені чи привласнені незаконно, наприклад, у періоди війни або окупації.

У науковій літературі виділяють кілька форм реституції, таких як: натуральна (або проста) – фактичне повернення культурного об'єкта; грошова (або кваліфікована) – компенсація у випадку неможливості повернення в натурі; одностороння чи двостороння – залежно від того, чи повертає майно лише одна сторона, чи обидві.

Щодо культурних цінностей пріоритет надається саме натуральній реституції, оскільки йдеться про унікальні об'єкти, які не можуть бути замінені грошовим еквівалентом. Питання повернення культурного спадку набуває особливої ваги, адже це не лише економічне відшкодування, а й відновлення історичної справедливості та культурної ідентичності [8]. Після завершення збройного конфлікту однією з найважливіших задач для України стане організація процесу реституції – повернення культурних цінностей, які були незаконно вивезені або знищені під час повномасштабного вторгнення. Реституція має стати ключовим інструментом для збереження української куль-

турної спадщини та утвердження національної самобутності. [9].

Механізм реституції базується на міжнародно-правових актах. Серед ключових виділяють Гаазькій конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. про заборону незаконного ввезення і вивезення культурних цінностей, а також Конвенції УНІДРУА про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності 1995 р [11]. Ці міжнародні документи зобов'язують держави забезпечити повернення культурних об'єктів їхнім законним власникам або країнам походження після припинення бойових дій [3]. Після завершення збройного конфлікту Україна зможе розпочати міждержавні переговори щодо повернення культурних цінностей, нелегально вивезених до Росії або інших країн. Ця ініціатива вимагатиме тісної співпраці між Міністерством культури, Міністерством закордонних справ, правоохоронними органами та міжнародними структурами, такими як ЮНЕСКО, Інтерпол і Рада Європи. Для успіху процесу необхідно забезпечити не лише дипломатичну підтримку, а й ретельне юридичне обґрунтування кожного запиту на повернення.

Ключовим кроком стане створення офіційного реєстру втрачених культурних цінностей. Ця база даних повинна містити детальні описи кожного об'єкта, фотографії, архівні документи, свідоцтва права власності та докази походження. Реєстр слугуватиме ефективним інструментом для ідентифікації викрадених предметів на міжнародних онлайн-аукціонах, у приватних колекціях чи державних музеях інших країн, але й стане вагомим доказовим ресурсом для юридичних процедур у міжнародних судових установах [9].

Крім того, на мою думку, створення такого реєстру також матиме значний вплив у контексті подання позовів до Міжнародного кримінального суду (далі МКС) за факти нищення та розкрадання культурної спадщини України. Згідно з Римським статутом МКС, окремі дії можуть кваліфікуватися як воєнні злочини або злочини проти людяності. Зокрема, ст. 8(2)(b)(ix) [12] визначає умисні напади на культурні об'єкти, зокрема релігійні, освітні чи мистецькі пам'ятки, як воєнний злочин за умови, що ці споруди не використовувалися у військових цілях. Додатково, ст. 7(1)(h) [12] визнає систематичне нищення культурної спадщини злочином проти людяності, якщо це здійснюється в рамках цілеспрямованого нападу на цивільне населення за етнічними чи культурними ознаками.

Незважаючи на те, що сам реєстр не може бути єдиною підставою для винесення позитивного рішення судом, його роль у формуван-

ні повноцінної доказової бази є надзвичайно важливою. Завдяки системному накопиченню архівної інформації, фотоматеріалів та свідчень, наша країна зможе представити цілісний і обґрунтований кейс про злочини проти культурної спадщини та навмисний характер їхнього здійснення. Дані реєстру також стануть незамінними в процесі подання запитів щодо репарацій із метою отримання компенсації за завдані збитки. Як свідчить судова практика МКС, рішення про репарації можливі за достатнього обґрунтування системного характеру злочинів і їхніх наслідків. Як приклад, у 2016 р. МКС вперше виніс вирок ісламісту Ахмеду аль-Фагі аль-Махді, засудивши його до дев'яти років ув'язнення за навмисне знищення історичних культурних пам'яток у стародавньому місті Тімбукту, розташованому в Малі.

Процес повернення втрачених культурних цінностей охоплює такі ключові етапи:

1) Облік втрат. Це передбачає документування пошкоджених чи незаконно вивезених об'єктів за участю експертів, співробітників музеїв, реставраторів і представників правоохоронних органів.

2) Встановлення походження. На цьому етапі перевіряється правомірність переміщення об'єктів та визначається їх належність Україні. Основними інструментами є зіставлення архівних записів, музейних інвентаризацій та даних міжнародних реєстрів.

3) Співпраця на міжнародному правовому рівні. Це включає подачу позовів до міжнародних судів, звернення до міжурядових організацій, участь у роботі комітетів ЮНЕСКО та створення двосторонніх комісій з питань реституції для вирішення спірних моментів у правовому полі.

4) Реальне повернення або компенсація. У разі неможливості повернення оригінальних об'єктів може бути передбачене надання компенсації в матеріальній або культурній формі [3].

Використання сучасних цифрових інструментів відіграє важливу роль у цьому процесі. Залучення електронних каталогів, блокчейн-технологій і NFT дозволить закріпити право власності на культурні об'єкти, що значно підвищить прозорість і захищеність цього механізму [9].

Висновки. Проблема захисту і повернення культурних цінностей після закінчення збройного конфлікту має для України стратегічне значення. Війна стала причиною серйозних втрат культурної спадщини, а тому процедура реституції стане важливою складовою процесу відновлення держави та її культурної ідентичності.

Міжнародно-правова база, що включає Гаазька конвенція 1954 р., Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. та Конвенція УНІДРУА 1995 р. створює правові механізми, які дозволяють Україні вимагати повернення незаконно вивезених або знищених культурних об'єктів. Водночас, ефективна реалізація цих норм можлива лише за умови активної дипломатичної діяльності, створення національного реєстру втрат і належної фіксації доказів.

Важливою умовою успішної реституції є міжнародна співпраця з органами ЮНЕСКО, судовими інституціями та державами, на території яких можуть перебувати українські культурні цінності. Для цього необхідно забезпечити правову та доказову базу, підготовлену відповідно до міжнародних стандартів. Використання сучасних технологій, таких як електронні бази даних, цифрова ідентифікація, блокчейн і NFT, сприятиме підвищенню прозорості, достовірності та безпеки процедури реституції.

Отже, після завершення війни Україна повинна створити цілісну систему повернення культурних цінностей, яка об'єднає правові, дипломатичні, технічні та суспільні інструменти. Такий підхід забезпечить не лише відновлення втраченого культурного надбання, а й утвердження історичної справедливості та національної гідності українського народу.

Література

1. Вкрадене мистецтво: як повернути українські експонати. Сіль Медіа. URL: <https://sil.media/p/vkradene-mistetstvo-iak-povernuti-ukrayinski-eksponati-850028-18396>
2. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 26.03.1999 : станом на 30 квіт. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (дата звернення: 24.10.2025).
3. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія. Київ, 2019. С. 1020. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kot_Serhii/Povernennia_i_restytutsiia_kulturnykh_tsinnostei_u_politychnomu_ta_kulturnomu_zhytti_

Ukrainy_KhKh__p.pdf?PHPSESSID=c8fadgg9cbr4ocnjhp9stev7q0

4. Кошиков Д. Правові аспекти захисту культурних цінностей в умовах збройної агресії Російської Федерації. *Juris Europensis Scientia*. 2022. С. 48–52. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/6_2022/9.pdf

5. Криволапов Б. Проблеми захисту культурних цінностей в умовах агресії Російської Федерації. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф., м. м. Одеса, 17 черв. 2022 р. 2022. С. 444–447. URL: <https://hdl.handle.net/11300/19360>

6. МКП: росія здійснила вже 434 злочини проти культурної спадщини України. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-rosiia-zdiisnyla-vzhe-434-zlochyny-proty-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy> (дата звернення: 24.10.2025).

7. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Наказ М-ва оборони України від 23.03.2017 № 164 : станом на 31 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення: 24.10.2025).

8. Солом'яний В. Поняття та види реституції. НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Том 103. Юридичні науки. 2010. С. 91–95. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6be5f229-b26c-4863-9906-e8c00bfc5734/content>

9. Шульга В. Проблеми повернення культурних цінностей під час збройних конфліктів. Серія Право : Наук. вісн. Ужгор. нац. ун-ту, 28 берез. 2025 р. 2025. С. 49–55. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.49>

10. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention : of 14.05.1954 No. 3511. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention> (дата звернення: 24.10.2025).

11. Конвенція ЮНІДРУА щодо викрадених або незаконно вивезених культурних цінностей : Конвенція Міжнар. ін-ту уніфікації приват. права від 24.06.1995 : станом на 1 лип. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text (дата звернення: 24.10.2025).

12. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 : станом на 21 серп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 24.10.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.10.2025

Дата публікації: 26.11.2025